

Акпарова А. Т., Жумабай уулу М.

**УЛУТТУК ЖИКТЕШҮҮНҮН НАТЫЙЖАСЫНДА УЛУТТУК
МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ**

Акпарова А. Т., Жумабай уулу М.

**ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В РЕЗУЛЬТАТЕ
НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ**

А. Т. Акпарова, М. Жумабай уулу

**ESTABLISHING THE NATIONAL STATEHOOD AS A RESULT OF NATIONAL
DELIMITATION**

УДК: 32.001

Бул макала улуттук жиктешүүнүн негизинде келип чыккан улуттук мамлекеттүүлүккө арналган.

Негизги сөздөр: улуттук, мамлекеттүүлүк, жиктешүү, чек ара.

Статья посвящается формирование национальной государственности в основе национального размежевание.

Ключевые слова: национальность, государственности, размежевание, граница.

The article is dedicated to the formation of national statehood based on national delimitation.

Key words: national, state, demarcation of the boundary.

Коогалаңдуу Ош окуяларынан сабак толук бойдон алынбагандыгын 2010-жылдын июнь айындагы сепаратисттердин кандуу чыгуулары далилдеди. Кыргыз Республикасынын аймактык бүтүндүгүнө шек келтирип, Ош жана Жалал-Абад областтарынын аймагында автономиялык түзүлүштү куруу максатында кыргыз улутундагы жарандарыбыздын канын төгүп, жашап жаткан жерлеринен сүрүш үчүн террористтик иш-аракеттерди жүргүзүштү. Мындай ишке Кыргыз Республикасынын Өзбек улутундагы жарандары толук катышпаса да сепаратисттер Өзбек улутундагы бир топ жаштарды өзүнө тарта алгандыгын моюнга алышыбыз абзел. Бул жолку сепаратисттик чыгуулар мурдагыдан жакшы даярдалып, сепаратисттик күчтөр курал-жарак менен жакшы камсыз болушкан. Буга далил катары Ош шаарындагы сепаратисттик күчтөр тарабынан жашыруун даярдалган Камаз жүк ташыгыч автоунааларынын базасындагы броневиктердин табылышын, массалык баш-аламандык алдындагы Ош шаарында кызыл сигналдык ракеталардын атылышын, түнкү саат экилерде беймаал азан чакырылышын мисал катары келтирсек болот. Сепаратисттик каракчылык иш-аракеттерге жооп катары чыгышкан кыргыз жаштары да кызуу кандуулукка алдырып, жаны күйгөндө мыйзамсыз иштерге барганы да чын. Негизгиси дүйнөлүк практикада сепаратисттик күчтөргө каршы аскер күчтөрү, эч болбогондо куралдуу полиция күчтөрү колдонулат. Ошондуктан Кыргыз Республикасы мамлекет катары сакталып калам десе, сепаратисттик күчтөрдөн эли-журтун, тынч жаткан жарандарын, алардын өмүрүн жана коопсуздугун, алардын башкы конституциялык

укуктарын сактап калам десе дүйнөлүк практикага кайрылышы керек. Ал үчүн азыртадан мыйзамдык базаны түзүү зарыл. Сепаратизм мамлекеттик кылмыштардын катарына кирет, ошого жараша жаза колдонулушу керек. Бүгүн дүйнөдө сепаратизм менен күрөшпөгөн мамлекет аз. Башканы айтпаганда коңшулаш Кытайды, Россияны мисалга алып көрсөк болот. Негизгиси элибизге жакшылыктын кызматын кылып, ынтымакка чакырса болду.

Чынында эле Ош окуяларынын келип чыгыш себебин социалдык турмуш маселелеринин чечилбей келишинен же партиялык-советтик уюштуруу башкаруусундагы мүчүлүштөрдөн же каран калган бейформалдардан көрбөй, терең жана кеңири карашыбыз керек. «Менин көз карашымда бул трагедиялуу жанжал эки элдин ортосунда дебейли, каргашалуу экстремисттердин ортосунда дебейли, кокусунан гана чыга калбастан жалпы эле коомубуздун 20-жылдардан бери өнүгүп келе жаткан» бузулуларынын кесепетинен болду деп ойлоор элем. Ош окуялары жалаң гана Ош облусунун абалына, жашоо шартына тиешелүү эмес. Ушундай эле мазмундагы көрүнүштөр, кандуу дагы, кансыз дагы формада бүт өлкөдө болуп жатпайбы. Баарында эле негизинен улуттук маселелерге тиешелүү суроолор: улуттук автономия, улуттук аймак, улуттук маданият, улуттук экономика сыяктуу маселелер коюлууда. Балтика боюнда да, Молдавияда да, Кавказда да, Орто Азияда да, кала берсе Россиянын өзүндө да ушуга окшош маселелер бар. Мурунку Югославиядагы окуялар. Бүгүнкү күндөгү Украина, Сирия, Ливия, Иран ж.б. ушул сыяктуу эл аралык маселелер бар. Бирок, бул маселелер кансыз, тынчтык жол менен чечилүүгө тийиш болчу жана ошондой жол менен чечүүгө өтө олуттуу аракеттерди жумшоо керек эле. Бирок, Ош облусунда аталган актуалдуу маселелердин өнүгүү шарты, мурунтан көмүскөдө калып, чечилбей келе жаткан социалдык, саясий, турмуш-тиричилик жана руханий маселелердин коюлушу, ошондой эле партиялык, советтик жана укук органдарынын бейкапардыгына, бейформалдардын активдүүлүгүнө кошул-ташыл кан төгүүлөргө айланып кетиши биздин Түрк-Атабыз кечирбей турган өтө өкүнүчтүү көрүнүш. Мунун экономикалык зыяны жана моралдык, нравалык терс таасири көп жылдарга чейин коомчулугубуздун «үшкүрүгүн таш жарган» ой толгоосуна айлануусу талашсыз. Бирок ошол эле учурда Ош

окуяларын тарыхый теориялык жактан тескөө, жыйынтык чыгаруу биз үчүн бирден-бир башкы милдет.

Жогоруда айтылгандай Ош окуяларынын түпкү себеби терең да, ар жактуу да, татаал да. Ошолордун ичинен тарыхый кээ бир мерчемдүү маселелерге токтоло кетсек. Кеп июнь-июль айларындагы чуулгандуу тартипсиздиктердин башталышына чейинки, анын мезгилиндеги жана андан кийинки Ош облусунун жана бүткүл эле Фергана чөлкөмүнүн тургундарынын арасында кээ бир тигил же бул шаар, тигил же бул мазар, тигил же бул тарыхый инсан биздики, тигил же бул эл келгин же тургун, ал турсун 20-жылдардагы Орто Азия элдериндеги мамлекеттүүлүк түзүлүү процессинин жүрүшүндө тигил же бул жумуриятка кирип калышы туура эмес чечилген деген бөлүп-жаруучулукка алып келүүчү туура эмес коомдук пикирлердин пайда болушу биз кааласак да, каалабасак да (официалдуу деңгээлде мындай коомдук ой-пикир атайылап даярдалган эмес деп айтылып жатат) факты жүзүндө маалым экендиги жөнүндө болуп жатат. «Тегин жерден өрт чыкпайт» демекчи, мындан 2-3 жыл илгери, айрыкча 1990-жылдын февраль-март айларында мурункудан катуурак, ачык жана официалдуу түрдө Оштук, Жалал-Абаддык өзбек туугандардын Ош автономиясын түзүү керек деген далалаты жогоруда айтылган коомдук ой-пикирдин өнүгүшүнүн натыйжасы деп эсептөөгө толук мүмкүндүк бар.

Эгерде ошол мезгилдеги жер бөлүштүрүү боюнча түзүлгөн комиссия чек ара маселесин ошол күнкү кызыкчылык менен эмес келечектеги күндүн кызыкчылыгы менен карап, чек ара маселесин туура чечкенде мүмкүн бул Ош окуясы болмок эмес. 20-жылдан кийин да кайталанмак эмес. Менимче иштин мындай жагына айлануусуна социалдык-экономикалык, турмуш-тиричилик, кадр маселелериндеги кемчиликтер менен катар коомчулукка, айрыкча жаштарга тарыхый туура тарбия берүү ишинин начардыгы себеп болгон го деп ойлоймун. А мүмкүн кээ бир түшүнгөн эле тарыхчы-окумуштуу, коомдук ишмер инсандар да жогоркудай ой-пикирдин калыптанышына өз таасирин тийгизгендир...деп жазат Т.Кененсариев.

Өткөн жылдын август айында «Ленин йули» газетасына Жалал-Абадда туулуп өскөн Анжиян Мамлекеттик Педагогикалык Институтунун профессору, тарых илимдеринин доктору Рустамбек Шамсутдиновдун «Кыңыр иштин кесепеттери» деген көлөмдүү аңгеме-интервьюсу жарыяланган. Урматуу Рустам акенин бул аңгемесинде туура жана адилеттүү ойлор менен катар (дамбылда кечирип коер) жогоруда айтылган терс ой-пикирге төп келген бир топ жыйынтыктар да бар... деп жазат Т.Кененсариев. Мисалы окумуштуу байыртадан бери Орто-Азия, анын ичинен Фергана калктарынын тамыры бир экендигин, Бухара, Хива жана Кокон хандыктары улуттук эмес, өз ичинде жашаган калктардын баарына тең орток саясий биримдик болгон деген туура ойду айтуу менен бирге, Совет ыңкылабынан кийинки 1924-жылдагы улуттук мамлекет-

түүлүктүн түзүлүшүнө улуттук принциптеги чек ара жиктешүүлөрү туура эмес жүргүзүлгөн, «Өзбекстандан бир катар жерлер Кыргызстанга туура эмес өткөрүлүп жибертилген» деген бүтүм чыгарат. Чындыгында 1924-жылга чейин Өзбекстан деген да, Кыргызстан деген да мамлекет жок эле, экөө тең Түрк республикасынын курамында турган (сөз жерлерди, болуштуктарды жана айыл-кыштактарды тигил же бул түзүлүп жаткан мамлекеттик биримдиктерге өткөзүп берүү жөнүндө болуп жатат). Ошол «каталардын» акырындык менен өнүгүүсү азыркы жоболондуу окуяларга алып келди дейт. Ошондуктан 1924-жылы улуттук чек аралык жиктешүүнү таптакыр жүргүзбөй, мурунку администрациялык биримдикте эле (АССРи) калтыруу керек эле деген ойду айтат да, кайрадан Ош окуяларына байланыштуу пикирлерди сөз кылып, Жалал-Абад жана Сузакты кошуп, Ош облусундагы Өзбек автономиялуу район кылып койсо туура болоор эле деген жыйынтык чыгарат.

Фергана чөлкөмү чынында эле байыркы замандардан бери көп улуттуу чөлкөм. Биздин эранын башына чейинки доорлордо жашаган ираний калктар (давандыктар, сактар жана усундар) кийинки мезгилдерде, айрыкча XII–XIII кылымдарда моңголдор менен жуурулушунун натыйжасында түбү тектеш, Орто-Азиядагы эн байыркы мезгилдерден бери XVI–кылымга чейин жашап өткөн кандаш калктар (кыргыздар, өзбектер, казактар, каракалпактар жана башкалар) пайда болду. Кийинки доордо XX кылымдын 20-жылдарына чейин, башкача айтканда улуттук мамлекеттүүлүктүн келип чыгуусуна чейин ал элдер жамаатташ жашады. Ошентип өз ара мамилени үзүүгө мүмкүн эмес экономикалык байланыш түзүлдү. Биринин кыштагынын жанына экинчисинин айылы конуп, ирегелеш болду, аралашып кетишти. Бирок, тарыхтын дагы бир мыйзам ченемдүү өнүгүүсү – бул элдер улутка айлана баштаган мезгилде ар бир элдин өз алдынчалыкка, өз мамлекеттүүлүгүнө умтулуусу. Бул процессти токтотууга мүмкүн эмес, аны туура чечүү башка кеп. Ошондуктан 20-жылдардагы улуттук жиктешүүнүн натыйжасында улуттук мамлекеттүүлүктүн келип чыгуусу, андагы негизги принциптер – улуттук белгилер болгондугу биздин оюбузча лениндик улут саясатынын жоболоруна туура келген.

Т. Кененсариев «Жаңжалдын тарыхый тамыры» деген бул макаласын андан ары улап, Октябрь төңкөрүшүнө чейинки падышалык эл каттоо эсеп-кысабын архивдик материалдардан жаап изденип өтө көп эмгек сиңирген. Октябрь төңкөрүшүнөн кийин улуттук жиктешүү процессинде жүргүзгөн статистикалык эсеп-кысап материалдарды пайдаланып, Орто Азияны улуттук мамлекеттүүлүккө бөлүштүрүүдө чек араны туура эмес бөлүштүрүүнүн кесепеттерин далилдейт. 1990-жылдардын июнь айындагы Ош облусундагы жаңжалдын тарыхый тамырын мына ушул кемчилдиктерден коргойт.

Каралуучу маселени баштоодон мурун Октябрь төңкөрүшүнө чейинки падышалык эл каттоо эсеп-кысабы көп учурда жаңылышканын айта кетүү

зарыл. Эл каттоо компаниясын орус чиновниктери алып барышып, алар көп учурларда болжолдуу түрдө, кээде маалыматтарды өз билгениндей эле бере беришчү. Орус чиновниктери гана эмес, көп учурда аттуу-баштуу орус окумуштуулары, саякатчылары деле кыргыз менен казакты, каракалпак менен кыпчакты, өзбек менен башка түрк элдерин көп ажырата алчу эмес. Ошондуктан, ыңкылапка чейинки маалыматтарга өтө этияттык менен, салыштырмалуу түрдө кароо керек.

Россия жана анын чет жакаларында официалдуу эл каттоо биринчи жолу 1897-жылы болгон. Андан кийин болжолдуу түрдө ар жылы областтык губернаторлордун отчетторунда элдердин саны берилип турган. 1908-10-жылдары сенатор Палендин Түркстан крайын толук текшерүү жүргүзгөнүнө байланыштуу эл каттоо жүргөн. Биз ошол маалыматтарга таянып, Фергана чөлкөмүн карап көрөлү.

XIX кылымдын аягында беш уездден турган (Наманган, Анжиян, Маргалаң, Кокон жана Ош) Фергана облусунда 1 млн 572 миң 214 адам жашап анын ичинде 114081 тажик, 14915 кашкарлик, 201597 кыргыз, 7584 кыпчак, 11056 каракалпак, 788989 сарт, 153780 өзбек, 261234 түрк-татар элдери жашаган. (Маалыматтар 1904-жылы Бүткүл Россиялык биринчи эл каттоонун жыйынтыгына карата даярдалган «Ферганская область» деген китептен алынды К. Т.) Бул жерде окурмандарга айта кетчү нерсе бар. Биринчиси, 1926-жылга чейинки эл каттоонун баарында азыркы өзбек эли «сарт», «өзбек» деп эки эл катары берилет. Себеби, XVI кылымдын башында Орто Азияга Арал деңизинин түндүк тарабынан Мухаммад Шейбаны (XVI кылымдагы Көк ордонун ханы чингизид Өзбек хандын тукуму) менен кошо көчүп келишкен 92 боолуу (92 урук) көчмөн өзбектер (баары 240-360 миң киши) жана жергиликтүү түрк тилинде (чагатай тили) сүйлөшкөн сарт деп аталышчу. Дыйканчылык, соода, кол өнөрчүлүк менен кесип кылган тургундар менен жуурулушуу процесси XX кылымдын башына чейин бүтө элек эле. Экинчиси, маалыматтарда берилгендей «түрк-татар элдери» деген графага биздин оюбузча түрктөр, татарлар, башкырлар, карайымдар, лакецтер жана башка майда калктар, ошондой эле түрк тилинде сүйлөшүп, улуту аныкталбагандар, мүмкүн жаңылыштык менен өзбектер да, кыргыздар да кирип кетсе керек.

Сөз кылып жаткан мезгилде Анжиян жана Ош онздорунда (уезд) жашагандар төмөндөгүнү түзгөн: Бардыгы 360267 жана 161640 киши, анын ичинен тажиктер 1970 жана 107 адам, кыргыздар 123382 жана 1741, сарттар 321817 жана 571, өзбектер 6 жана 17, түрк татарлар 662 жана 136447 адам. Кыпчактар Анжиян оёзунда 14 киши деп берилген менимче аларды кыргыздарга кошуп койсо керек, ал эми өзбектердин өтө аз санда берилиши да күмөндү туудурат. Ошондой эле, Ош оёзундагы кыргыздардын санынын берилиши да туура эмес. Бирок, кантсе да бул официалдуу документти көңүлгө албай коюуга мүмкүн эмес.

Сабаттуулардын жана шаардыктардын саны да кызыктуу. XIX кылымдын аягында Фергана облусунда кыргыздардан 185 киши орусча сабаттуу, 1116 киши мусулманча сабаттуулукка ээ болуп, алардын ичинен 4 адамдын ортодон жогорку билими болгон. Аталган цифралар сарттарда 1482, 16314 жана 2, ал эми өзбектерде 96, 3766 жана 2 деген сандарды түзгөн. Областын шаарларында бары 267 кыргыз жашаган, анын ичинде 108 киши Маргалаңда, 37 - Анжиянда, 74 - Кокондо, 48 - Наманганда турган. Кыпчактардан шаарда тургандар деген графага бир гана кишинин Анжиянда жашагандыгы берилген. Эмне үчүндүр Ош шаарында 8 гана сарт жана 5 өзбек жашаган деген маалымат бар. Ошол эле учурда Ошто 32432 түрк-татарлар тургандыгы айтылат.

1907-жылы даярдалган Фергана облустук статистика комитетинин маалыматтарында шаарда жашаган кыргыздардын жалпы саны 584 кишини түзүп, анын ичинде Скобелев шаарында - 62, Анжиянда - 222, Кокондо - 15, Наманганда - 7 жана Ошто 271 кыргыз жашаган. Бул маалыматтар жогоруда эскертилген Шамсутдинов дамбылданын төңкөрүшкө чейин эч бир кыргыз Ош шаарында турган эмес деген пикирин төгүнгө чыгарат.

Эмне үчүн эле шаардыктарга негизинен тажик, сарт, өзбек калкы кирип, ал эми алардын айланасына кыргыз, кыпчак жана башкалар жайгашкан? Кылымдардан бери келе жаткан традициялуу отурукташкан жаңы көчмөн, жарым көчмөн жашоо-тиричилик көнүмүшү мындай «бөлүнүшүүгө» шарт түзгөн. Фергана өрөөнүнүн отурукташкан сарт калкы дыйканчылык, соода жана кол өнөрчүлүк менен гана кесиптенгендиктен, алар тынчтык турмушка көчмөндөрдүн айылдарынын арасына соода-сатык жүргүзүүчү колонияларды тез-тез уюштуруп турушкан. Мындай иш кол өнөрчүлүк буюмдарына жана эгинтегинге муктаж болуп турган көчмөн кошуналарына жаккан, ошол эле учурда сарттар кийинкилерден мал жана мал чарбачылык буюмдарын алып турушкан. Ошентип, акырындык менен көчмөндөрдүн кеңири жайыттарынын арасында арал сымал алгачкы кыштактар, кийинчерээк шаарлар пайда боло баштаган. Мисалы: Кокон-Кыштак (азыркы Пахта-Абад шаары), Хан-Абад, Кемпир-Абад, Жалал-Абад, Кара-Суу, Нанай жана башкалар ушундай жол менен пайда болгон. Кийинчерээк мындай кыштактардын көбөйүшү жайыттарды кыса баштагандыктан көчмөндөрдүн азыраак бөлүгү отурукташууга өтүүгө же көпчүлүгү тоо этектериндеги жана тоолордогу бош жерлерге кетүүгө аргасыз болушкан. Бошотулган жерлерди отурукташкан калктардын өздөштүрүү процесси мурдагыдан да ыкчам жүргөн. Кыргыздардын мурунку замандарда Фергана өрөөнүнүн, Заравшандын, Гиссардын жана ал турсун Мавереннагрдын түздүктөрүнө жашап кеткендигине ал жердеги азыркы мезгилге чейин сакталып турган кыргыздардын тиешелүү жер-суу жана айыл-кыштак аттары күбө боло алат. Эки башка шартта жашаган элдердин мындай отурукташуу процесси тарыхый мыйзам ченемдүү көрүнүш, ошондуктан бул жерден

биз азыркы өзбек калкынын кыргыздарга болгон саясий экспанциясын түшүнүүбүз керек эмес.

1908-жылы берилген Фергана облусунун губернаторунун отчетунда көрсөтүлгөн айрым цифраларга да токтоло кетүү зарыл. Мисалы, кыргыздар басымдуулук кылган болуштуктарга төмөнкүлөр кирген. Анжиян оёзунда: Базар-Коргон – 97 процент, Көк-Арт – 65 процент, Өзгөн – 75 процент (ал мезгилде Өзгөн кичинекей эле кыштак болчу. Ал шаар статусун совет доорунда алган, (1990-жылы гана областтык шаар деген деңгээлге жеткен), Чаңгет – 97 процент, Яссы – 87 процент, Каракол, Сарысуу – 100 процент, Кеңкор-Карагыр–100 процент, Майлы-Сай – 100 процент, Жалал-Кудук–50 процент, Коргон-Төбө – 85 процент; Кокон оңдунда: Исфара – 100 процент, Лейлек – 99 процент, Нойгут-Кыпчак – 100 процент; Маргалан оңдунда: Ичкилик – 99,5 процент, Жоокесек, Бостон – 98,5 процент; Наманган оезунда: Арым -95 процент, Багыш – 93 процент, Баястан – 52 процент, Кырк-Уул – 100 процент, Саруу – 100 процент, Суусамыр – 100 процент, Кутлук-Сейит – 100 процент, Чаткал – 100 процент; Ош оёзунда: Алай – 100 процент, Гүлчө – 100 процент, Капчыгай – 100 процент, Куршаб – 88 процент, Ак-Буура – 97 процент, Кашкар-Кыштак – 84,5 процент, Ноокат – 73 процент, Турук – 99 процент, кыргыздар жашаган. Мындан тышкары Самарканд облусунун Кожеңт оёзундагы болуштуктар: Иджар – 100 процент, Чанкылык – 80 процент, Исфана – 100 процент, Боксо-Сибирги – 100 процент; Жызак оёзундагы болуштуктар: Кара-Таш – 100 процент, Ата-Коргон – 100 процент, Кызыл-Кум – 100 процент, Мистелүү-Тоо – 100 процент, Көк-Дөбө – 100 процент, Ошондой эле жогоруда аталбаган көптөгөн болуштуктарда тургандардын 20-40 процентке чейинкисин кыргыздар түзүшкөн. Мисалы, Жалал-Абад - 45 процент, Кокон-Кыштак – 20 процент, Нарын – 40 процент, Хакул-Абад – 25 процент, Кара-Суу – 32 процент, Араван – 36 процент, Мархамад – 20 процент, Кули – 25 процент, Нанай – 36 процент, Кызыл-Коргон – 25 процент, Ашт – 24 процент, Чадак – 25 процент, Булак-Башы – 21 процент, Мөнөк – 40 процент жана башка. Аталган болуштуктардын көбү совет доорунда Кыргызстанга кирди, ал эми бир даары географиялык шарттарга байланыштуу Өзбек жана Тажик жумурияттарында турушат.

Иңкылаптан кийинки Кеңеш өкмөтүнүн саясий ийгиликтеринин орчундууларынын бири – Орто Азия калктарынын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн пайда болушу. Социализмдин ийгиликтерин таанып, аша чапма ой жүгүртүүлөрдүн доорунда биз өзүнүн жүрүшүндө жана ишке ашырылышында бир топ жаңылыктар болгонуна карабастан 20-жылдардагы Кыргыз, Өзбек, Казак, Тажик, Түркмөн жана башка улуттук мамлекеттүүлүктөрдүн түзүлүшүн чыныгы тарыхый окуя катары кабыл алышыбыз керек. Азыркы учурда Фергана чөлкөмүндөгү түзүлгөн коомдук ой-пикирге, ал турсун официалдуу басма сөздө да (жогорку биз кеп кылган Рустамбек аке сыяктуу) улуттук жиктелишүүдө олуттуу кемчи-

ликтер болгон деген түшүнүктөр көбөйүп кетти. Архивдик жана башка статистикалык материалдарга караганда андай түшүнүктөр негизсиз экендиги көрүнөт. Мисалдарга кайрылалы.

1924-жылдын 12-июнунда РКП(б) БКнын «Орто Азия республикаларынын улуттук-мамлекеттик жиктештирүү жөнүндө» деген токтому кабыл алынат да, ошол эле жылдын 14-октябрында Бүткүл Россиялык Аткаруу комитетинин токтому боюнча РСФСРдин Кара-Кыргыз автоном облусун түзүү жөнүндө токтом кылынган. 1924-жылы 16-декабрь күнү РКП(б)нын Кара-Кыргыз обкомунун уюштуруу бюросунун Президиумунун отурумунда Жалал-Абад, Каракол-Нарын, Пишпек жана Ош округдук комитеттерин түзүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

1925-жылдын 23–27-мартында Кыргыз областтык партконференция болуп өткөн, ал эми 20–30-марттарда Кара-Кыргыз автоном облусунун Советтеринин биринчи уюштуруу курултайы чакырылып, анда Аткаруу Комитети түзүлгөн. Бүткүл Россиялык Аткаруу Комитетинин алдында Кара-Кыргыз автоном облусу деген сөздүн ордуна Кыргыз автоном облусун кабыл алуу керектиги сунушталган. Ошондой эле кийинчерээк КАОну Кыргыз автономдук Советтик Социалисттик Республикасына айландыруу белгиленген.

1925-жылдын 27-майындагы Бүткүл Россиялык Аткаруу Комитетинин Президиумунун отурумунда КАО ревкомунун төрагасы Токбаевдин баяндамасы боюнча Кыргыз автономиялык облусун райондоштуруу жөнүндө токтому бекитилген. Анда КАО 4 округдан туруп, мындай деп жазылган: «Түркстан АССРинин аймагынын Кыргыз автономиялык облусуну курамына төмөнкүлөр киргизилсин: 1). Пишпек округуна-Пишпек шаары, (андан ары болуштуктар саналып өтөт): 2). Ош округуна-Ош шаары жана мурунку Фергана облусунун Ош оёзунун Акжар, Алай, Гулша, Кара-Таш, Капчыгай, Яссы, Ак-Буура, Куршаб, Турук, Ноокат, Кашкар-Кыштак, Өзгөн жана Ош болуштуктары; ошол эле мурунку Фергана облусунун Кокон оёзунун Лейлек, Нойгут-Кыштак болуштуктары жана мурунку Фергана облусунун Маргалан оңзунун Жоокесек-Бостон, Араван, Ичкилик, Найман болуштуктары жана Чимион болуштугунун Халмион айлылы; 3). Жалал-Абад округуна- Жалал-Абад шаары жана мурунку Фергана облусунун Анжиян оёзунун Айым, Базар-Коргон, Массы, Ноокент, Чаңгет, Каракол-Сарысуу, Кеңкол-Карагыр, Майлы-Сай болуштуктары; мурунку Фергана облусунун Наманган оёзунун Арым, Кызыл-Жар, Кырк-Уул, Саруу, Суусамыр, Чаткал, Багыш, Баястан, Кутлук-Сейит болуштуктары 4). Кара-Кол округуна – Кара-Кол шаары (андан ары болуштуктарды санап өтөт). (Караңыз: Кыргыз ССР мам. Архиви, 20-фонд, 1-опись, 114-иш, 19 бет). Аталган райондоштуруу боюнча ошентип КАОдо 75 болуштуктан турган 4 округ, 6 шаар, 721 кыштак, 727 айыл, 5 хутор кирди. Облустун калкы 717 миң кишини түзүп, анын ичинде 63,5% кыргыз, 16,8% орус, 15,4% өзбек жана 4,3% башка улуттардын өкүлдөрү жашаган.

Кыргыз автономиялык облусунун аймактарына кирүүчү жерлер али толукталып бүтө элек эле. Жогоруда сөз кылынган Кара-кыргыз автоном облусунун Советтеринин биринчи уюштуруу съездинде эле (27–30-март, 1925-жыл) ревкомдун баяндамасы боюнча токтомдун төртүнчү пунктунда мындай деп жазылган болчу: «улуттук жиктештирүү мезгилинде областтын чек араларын улуттук, экономикалык жана аймактык белгилер боюнча так аныктоого мүмкүн болбогондугуна байланыштуу курултай жаңыдан шайланган Аткаруу Комитетине бул маселени Орто Азиялык Эмгек жана Коргонуу Кеңешинин өкүлү аркылуу тезирээк чечүүнү тапшырат». (А. Орозбеков областтык Аткаруу Комитетинин төрагалыгына шайланган эле – К. Т.) Ушундай эле чечим кийинки, 27-майдагы Бүткүл Россиялык Аткаруу Комитетинин Президиумунун отурумунда да кайталанган.

Мындай абал Орто Азиянын башка республикаларында да сакталган. Ошондуктан атайын түзүлгөн СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин Паритеттик (калыстык) комиссиясы 1926-жылдын март айларына чейин республикалардын чек аралык талаш-тартыш арыздарын тескеп чыгып, анын отчету 20-25-марттарда Самаркандда каралган. Айта кетчү нерсе, аталган комиссиянын төрагасы Д. Петровский, мүчөлөрү: Мирза Галиев, Саид Алиходжаевдар болушуп кыргыздардан эч ким кошулган эмес. №11 жана 13-протоколдорду карап көргөндө Кыргызстандын жана Өзбекстандын бийликтеринин бири-бирине койгон аймактык дооматтарынын жалпы саны 20дан ашык болуп, алардын Кыргызстан үчүн канааттандыраарлык чечилгени төмөнкүлөр эле: Бек-Абад айылы (Сузак району), Ардай айылы (Кара-Суу району), Төө-Моюн айылы (Араван району), ошондой эле Бакса-Исфана болуштугу менен Чапкылык айылы (Лейлек району). Ошол эле учурда Кыргызстанга өткөрүлүп берилсин деген суроолордун канааттандырылбагандары булар: Заркен кыштагы, Варзык кыштагы, Үч-Коргон кыштагынын жаны, Вуадиль айылы, Чимион айылы, Хан-Абад болуштугу жана Кемпир-Абад айылы, Жалал-Кудук айылы, Кара-Суу (Өзбекстандагы бөлүгү), Чимион, Коргон-Төбө болуштуктары, Күйүк-Мазар, Мөнөк айылдары, Булак-Башы болуштугу, Мархамат болуштугунун Дон, Кызыл-Рават, Кучи айылдары, Бетегели, Кой-Таш өрөөнү, (Ангрен дарыясынын жогорку агымы).

Өзбекстандын бийликтери Кыргызстандан төмөнкү аймактарды өзүлөрүнө өткөрүп алууга жетишкен: Баястан, Ак-Коргон айылдык советтери жана анын кыштактары, Айым кыштагы, Араван болуштугунун Анжиян, Лянгар, Араван, Досмат-Халвоин, Топо-Коргон айылдары. Ал эми Өзбекстандын бийликтеринин Сузак 1 жана Сузак 2 кыштактарын, Ош шаарын жана Ош болуштугун бүтүндөй сураганына карабастан Кыргызстандын курамында калтыруу чечилген. Сөз толугураак болсун үчүн Ош шаарына жана Ош болуштугуна болгон Өзбекстандын дооматы кандай жүйөлөр менен четке кагыл-

гандыгы жөнүндө айтып өтсөк. Токтомдо мындай делет: а) Ош Кыргызстандын түштүгүндөгү бирден-бир борбор; б) Ал ирригациялык тармактары жагынан Ак-Буура суусунун жээгиндеги кыргыз айылдары менен тыгыз байланышта турат; в) Ош Алай өрөөнүнө кетүүчү жолдордун башталышы жана Фергана өрөөнүндө маанилүү түйүн; г) Ош шаарын Өзбек ССРине берип коюу Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө жайгашкан кыргыз айылдарын бириктирүү мүмкүнчүлүгүн жоготуп коюу дегендик болоор эле; д) Ош болуштугундагы өзбек, кыргыз кыштактары жана башка улуттук айылдар өз ара экономикалык карым-катнашта туруп, алардын жерлери шаардын аймагы менен айкалышып кеткендигине байланыштуу комиссия Ош болуштугун Кыргызстандын курамына мурдагыдай эле калтыруусун максатка ылайыктуу деп чечет (Самарканд, 20-март, 1926-жыл).

Андан тышкары Ош чөлкөмүнүн негизги калкы кыргыздар болгондугу жогоруда айтылып кетпедиби. Революцияга чейин эле Ош оёзунун 8 болуштугунун бирөөсүндө гана (Ош болуштугу) өзбектер көпчүлүктү түзгөн. Бул жагдай 1924-жылы улуттук жиктешүү процессинде негизги принцип катары кабыл алынган болчу.

Бирок КАОнун Аткаруу Комитетинин 11-апрелдеги чечиминде: «Кыргыз облусунан чечүүчү добуш менен эч кандай өкүл катышпагандыктан аталган комиссиянын жыйынтыктары Кыргызстандын кызыкчылыгын канааттандырбайт, Лейлек, Нойгут-Кыпчак, Жоокесек-Бостон болуштуктарынын чек аралары туура эмес бөлүнгөн, Кожо-Абад болуштугунун Өзбекстанга өтүшү жобого ылайык келбейт, Сүлүктү таш көмүр кени, Чимион, Вуадиль, Үч-Коргон, Заркент жана Варзык айылдары экономикалык райондордун борбору катары Кыргызстанга өтүшү тийиш» деп айтылган.

Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек аралык тактоолор кийинки жылдарда да улантылган. Мисалы, 1926-жылдын 25-апрелинде Өзбекстандын Анжиян оезунун Нарын болушундагы Катта-Могол, Думар кыштактарынан 1700 үй-бүлөнүн Өзбекстандан Кыргызстанга өтүү боюнча арызы, ошондой эле Кыргызстандын Айым болуштугунан Кызыл-Токой, Дарабак, Тешик-Таш, Корут-Кий, Чынчыр-Таш, Ак-Мечит, кыштактарынын тургундарынын аларды Өзбек ССРине өткөрүү чечимдерине нааразычылыгы РСФСРдин Борбордук Аткаруу Комитетине жиберилген (Кыргыз ССРинин Мамлекеттик Борбордук архиви, 20-фонд, 1-опись, 176-иш, 98-барак).

Өзбек ССРинин ошондой эле дооматтарын эске алып, Борбордук Аткаруу комитетинин Президиумунун 1926-жылдын 21-декабрындагы чечимине ылайык дагы бир жолу РСФСР жана Өзбек ССРинин ортосундагы аймактык талаш-тартыштарды кайрадан карап чыгуу үчүн паритеттик комиссия түзүлүп, анын иши тууралуу 1927-жылдын 3-майындагы БАКтын Президиумунун отурумунда (протокол №2) төмөнкүдөй токтом кабыл алынган.

«1. Сүлүктү таш көмүр кени (Бакса-Исфана болуштугу), Жоокесек, Нойгут-Кыпчак болуштуктарынын күйүүчү май табылган жерлеринен башка жогорку бөлүктөрү жана Ауваль болуштугунун үч-Коргон айылы Өзбек ССРинен бөлүнүп алынып, РСФСРдин (Кыргыз автономиялык республикасынын) курамына өткөрүлсүн.

2. КАССРдин Ош округунун Араван болуштугу РСФСРдин курамында калсын.

3. Варзык, Заркент, Вуадиль, Чимион, Үч-Коргон темир жол станциясы Өзбек ССРинин курамында калтырылсын жана Азим болуштугунун сол жээги Кыргыз АССРинен Өзбек ССРине өткөрүлсүн деген паритеттик комиссиянын чечими бекитилсин».

Мына ошентип Кыргызстан менен Өзбекстандын чек аралык бөлүнүштөрү 1927-жылдарга чейин негизинен аякталган. Айрым гана өзгөрүүлөрдөн башка азыркы түштүк Кыргызстандын Өзбекстан менен чектешкен жерлеринде ушул мезгилге чейин негизинен өзгөрүүлөр болгон эмес. Жогоруда каралган тарыхый маалыматтардын негизинде кандай жыйынтыктарды чыгарууга болот.

Биринчиден, ар кандай элдин, улуттун өз өнүгүүсүндө мамлекеттүүлүккө, аймактык ээликке, экономикалык, саясий, руханий өз алдынчалыкка умтулуусу мыйзам ченемдүү нерсе. Ошондуктан, 1924-жылкы Орто Азия элдеринин улуттук жиктешүүсү жөнүндөгү маселенин келип чыгуусу жогорку аталган мыйзам ченемдүү көрүнүштүн натыйжасы.

Экинчиден, тарыхтын ар кандай белестеринде экономикалык, аймактык, руханий, кала берсе генетикалык жуурулушууга дуушар болгон Фергана чөлкөмүнүн тургундарынын арасында мамлекеттик-улуттук жиктешүү жүрүшүн ишке ашыруу чынында эле өтө татаал болуп, чек араларда өтө так бөлүштүрүү таптакыр эле мүмкүн эмес эле. Ошентсе да улуттук жиктешүүнүн негизги принциптери катары улуттук белгини биринчи орунга коюп, ошону менен катар экономикалык, ирригациялык, географиялык жана администрациялык факторлорду олуттуу эске

алуу менен жүргүзүлгөн 1924–1926-жылдардагы Фергана чөлкөмүн райондоштуруу иши негизинен лениндик принциптерге ылайык туура чечилген.

Үчүнчүдөн, 65 жылдан бери бир топ калыптанып калган чөлкөмдөрдү кайрадан аңтарып кароого далалаттануу, лениндик улуттук-мамлекеттик жиктешүүнү жокко чыгарууга аракеттенип, ага анафема жарыялоо, менимче, түркөй улутчулдук жана бөлүп-жаруучулук иш. Ал жамандыктан башка эки элге эч жакшылык алып келбейт.

Акырында айтаарыбыз, ар кандай адам, эл жана мамлекет өзүнүн дүйнөгө келген жазмышындагы ролун, ийгилигин же жеке кемчилигин артына кылчайып карап, өз тарыхынын белестеринен издеп туруусу шарт. Карт тарых ар дайым адилет жана даанышман.

Адабияттар:

1. Раззаков Т. «Ош окуясы» Ошские события Б. 2011.
2. Кененсариев Т. «Тандалган макалалар», Бишкек-Ош – 1999.
3. Кененсариев Т., Эгемназаров Д., 2003. «Менин мамлекетим»
4. Урстанбеков Б. У., Чораев Т. К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.
5. Нурбеков К. «История государства и права Киргизской ССР» часть II. Фрунзе 1974.
6. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники, Письма Сталину. – Ф., 1991.
7. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1993.
8. Ожукеева Т. О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Б., 1993.
9. Каракеев К.К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
10. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана: С.б. док. – Ф., 1964.
11. Малабаев Д. М. Образование СССР и развитие национальной государственности киргизского народа. Ф., 1969.
12. Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Ф., 1983.

Рецензент: д.и.н., профессор Б.Нурунбетов